

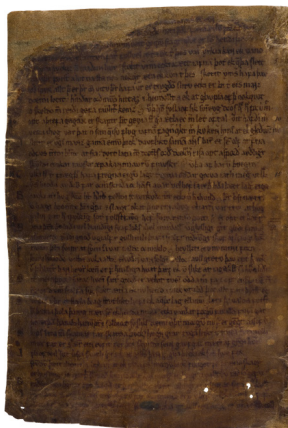
Orðasambandafræði fyrr og nú

1. Orðasambandafræði fyrr á tímum

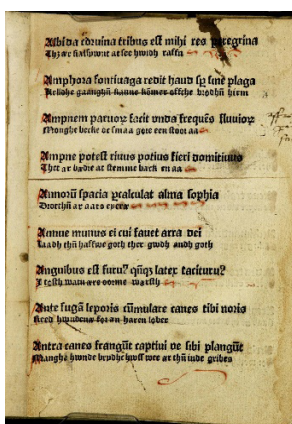
Sem fræðigrein á orðasambandafræði sér ekki langa sögu. Upphaf hennar má rekja til 20. aldar. Söfnun málshátta, spakmæla og orðasambanda af ýmsu tagi á sér hins vegar ívið lengri sögu. Frá fyrri tíð hafa varðveist orðasambanda- og málsháttasöfn í handritum og í gömlum bókum. Verk af þessu tagi finnast víða í Evrópu og á ýmsum tungumálum. Eitt elsta varðveitta málsháttasafn er hið latneska kvæðasafn *Disticha Catonis* sem er talið vera frá 3. öld e.Kr. (Guðrún Brjánsdóttir 2024, 309). Þetta safn var þýtt á ýmis tungumál, m.a. íslensku en fjórar þýðingar hafa varðveist hér á landi. Sú fyrsta er *Hugvinnsmál* frá 13. öld og þrjár þýðingar eru frá 17. öld (Guðrún Brjánsdóttir 2024, 310).

1.1 Norðurlönd

Málsháttakvæði er með elstu málsháttasöfnum sem hafa varðveist á Norðurlöndum. Það er að finna aftast í *Konungsbók Snorra-Eddu* frá 1325 (Gunnar Skarphéðinsson 2004). Það hefur að geyma rúmlega 100 málshætti.

GKS 2367 4to – Málsháttakvæði.

Ordsprog (14. öld) eftir Peder Låle.

Annað dæmi um verk af þessu tagi í norrænum heimi er *Ordsprog* eftir Peder Låle sem í grunninn er frá um 1350. Þar eru um 1200 setningar á latínu ásamt danskri þýðingu þeirra. Hér koma fyrir mörg elstu orðasambönd og orðatiltæki í danskri tungu og þá eru einnig mörg þeirra samnorræn. Safnið er talið hið elsta í norrænum heimi, fyrir utan áður nefnt *Málsháttakvæði*.

Á ofanverðri 17. öld sendi Peder Syv (1631–1702) frá sér tveggja binda verk titlað *Almindelige danske Ordsprog*. Þar má finna marga af þeim málsháttum sem koma fyrir í verki Peders Låle. Málsháttasafn hans var þýtt á sænsku snemma á 15. öld en í sænsku útgáfu verksins eru um 1100 málshættir og orðasambönd. Á 17. öld litu nokkur verk dagsins ljós í Svíþjóð, til að mynda safn sem sumir eigna fornfræðingnum og málvísindamanninum Johan Bure (1568–1652), og sem kom út árið 1604 (Kock og Petersens 1894; Ström og Elgström 1926); í því eru í kringum 1300 málshættir og orðasambönd. Um miðja 17. öld sendi Christopher Larson Grubb (1594–1681), málvísindamaður og varalandshöfðingi í Kalmar, frá sér stórverkið *Pennu proverbiale Dhet är: Ett ymnigt förråd aff allehanda Gambla och Nyia Svenska Ordseeder och Lährespråk [...]* (1655) með tæplega 4000 málsháttum. Það var endurútféð aukið og endurbætt árið 1677–1678. Málsháttunum í safninu viðaði höfundur að sér úr ýmsum áttum, innanlands sem utan, og við hverja flettu má lesa útskýringar skrásetjarans (Sköldberg 2010). Mörg

málsháttasöfn bættust við á næstu öldum og hið sama var uppi á teningnum í Danmörku. Þar kom verk Peders Låle út á prenti árið 1506 og aftur 1508; síðar 1515 og Hans Hansen Skonnig prentari í Árósum gaf það út á ný árið 1626. Á fyrri hluta 17. aldar var máls-háttasafn Hans Thomesen (1532–1573) *Ordsprog* gefið út og einnig *Farrago* sem Poul Enevoldsen (1557–1643) tók saman árið 1607. Talið er að Hans Chr. Sthen (1544–1610) hafi sett saman *Problemata et Proverbia moralia* sem var prentað og gefið út árið 1611 og á ný árið 1624. Frá árinu 1633 er *Proverbes* eftir Daniel Matras (1598–1689) en það var trúlega sett saman með það fyrir augum að nota í tungu-málakennslu og -námi. Í safninu eru málshættir á frönsku, dönsku, ítölsku og þýsku, yfir 1170 talsins. Iver Hansen (1609–1684), sóknarprestur í Korsør, setti saman málsháttasafn upp úr 1652 með um 2200 málsháttum og orðasamböndum. Önnur smærri málsháttasöfn voru gefin út á öldinni en án efa er áður nefnt safnrit Peders Syv hvað merkilegast (Korvenius Jørgensen 2020; Karker 1982–1983; Pedersen 2020). Málsháttahefti Eriks Pontoppidan (1698–1764) kom út árið 1739 með titlinum *Onde Ordsprog, som for-dærver Gode Sæder, igiendrevne af Guds Ord* og var endurútgefið 1833 og 1838. Prestar og aðrir kirkjunnar menn nýttu sér málshætti af trúarlegum toga til áherslu í predikunum sínum og var safnrit Pontoppidans kærkomin viðbót. Árið 1845 kom út *Danske Ordsprog og Mundheld* eftir danska prestinn, ljóðskáldið og stjórnmálamanninn N. F. S. Grundtvig (1783–1872). Í safnritinu eru rúmlega 3000 málshættir og orðasambönd af ýmsum toga. Grundtvig segist hafa stuðst við *Møenske Mundheld* frá 1735 þegar hann setti eigið safn saman en einnig leitaði hann fanga í málsháttasöfn Peders Låle og Peders Syv, ásamt *Den danske Rimkronike* frá 1495 (Ravn 2017). Á 19. öld birtust allmörg málsháttasöfn í Danmörku, meðal annars kom eitt stærsta málsháttasafn landsins út á síðari hluta aldarinnar. Þar má finna rúmlega 10.000 málshætti sem Evald Tang Kristensen (1843–1929) hafði viðað að sér úr ýmsum áttum (Ravn 2017).

Yfirlit yfir helstu íslensku málsháttasöfnin er að finna í verki Jóns G. Friðjónssonar *Orð að sönnu. Íslenskir málshættir og orðskeviðir* (2014). Jón nefnir í inngangi að bók sinni að af um 1140 máls-háttum í safnriti Peders Låle sé að finna „656 samsvaranir á ís-lensku og í íslenskum málsháttasöfnum“ (2014, xiii) og að íslenskir

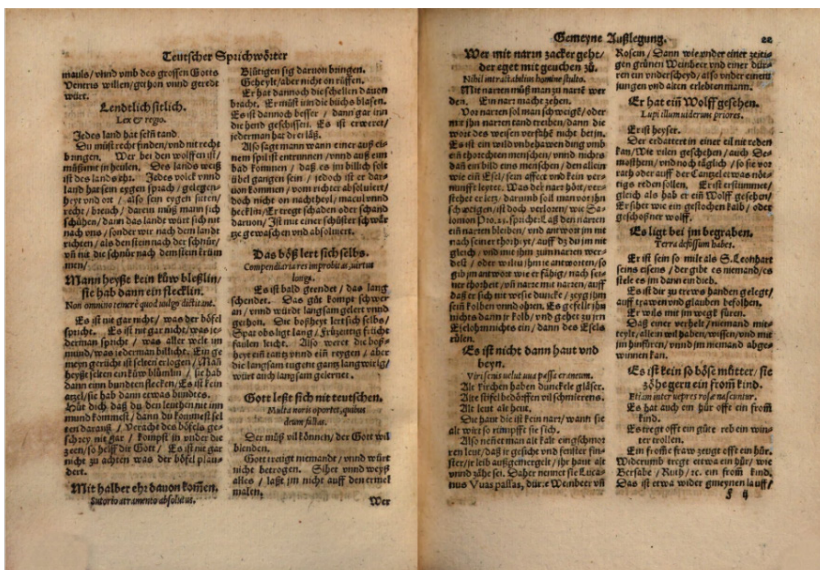
málshættir í safni Peders Syv frá 17. öld séu 445 en í verkinu eru samtals um 11.300 orðasambönd og málshættir (xiv). Þá nefnir hann *Orðskviðaklasa*, mikilvæga heimild um íslenska málshætti. Kvæðið er eignað prestinum og sálmaskáldinu Hallgrími Péturssyni (1614–1674) en þar eru um 300 orðskviðir eða málshættir. Annað merkilegt safn er eftir Jón Rúgmann (1636–1679) fornfræðing í Svíþjóð. Hann setti saman tvö málsháttahefti. Í þeim eru hátt í 500 „sjálfstæðar setningar“, mestmegnis málshættir, orðskviðir og fleyg orð (xv). Annað safnrit frá þessum tíma tók saman Guðmundur Ólafsson (1652–1695) sem einnig starfaði sem fornfræðingur í Svíþjóð. Í safni hans eru um 3900 orðasambönd, þar af eru um helmingur málshættir (xvi). Allmarga málshætti og orðasambönd virðist Guðmundur hafa sótt í fyrrnefnt rit Peders Låle. Frá 18. öld er hið svokallaða stöfunarbarn séra Gunnars Pálssonar (1714–1791). Það hefur að geyma samtals 234 málshætti (xvii). Árið 1830 kom út orðskviðasafn séra Guðmundar Jónssonar, sem er allstórt að sniðum og telur um 10.000 málshætti og orðskviði. Ljóst þykir að Guðmundur hafi leitað fanga í rit Peders Låle. Það hefur Hallgrímur Scheving (1781–1861) einnig gert fyrir safnrit sín frá árunum 1834 og 1847. Önnur söfn eru Almanak Þjóðvinafélagsins sem birti 371 málshátt á árunum frá 1903 til 1907, málsháttasafn Finns Jónssonar (1858–1934) með um 6000 málsháttum en efnið var sótt í ýmsar heimildir og áður nefnd safnrit. Árið 1966 kom út verkið *Íslenskir málshættir* eftir Bjarna Vilhjálmsson og Óskar Halldórsson sem í eru um 7.400 málshættir. Að lokum nefnir Jón G. Friðjónsson nokkur minni safnrit frá 20. öld, meðal annars safn Guðrúnar Björnsdóttur frá Kornsa sem ekki er stórt í sniðum en þar er að finna „fjölmarga málshætti og málsháttarafrbrigði sem ekki eru kunn úr öðrum heimildum“ (xxiv). Síðast en ekki síst skal nefna rit Jóns sem kom út árið 2014. Þar er á ferðinni sannur fjársjóður um tilurð, merkingu og sögu málshátta og orðskviða í íslensku.

1.2 Þýskur málheimur

Í þýskum málheimi hafa varðveist málshátta- og orðasambandalistar á latínu frá fyrri tímum. Nefna má safnritið *Fecunda Ratis* eftir Egbert von Lüttich (972–eftir 1023) sem er frá 11. öld. Í safninu

eru hátt í eitt þúsund málshættir sem flestir eru úr Biblíunni og öðrum trúarritum ásamt málsháttum úr safni Katós (Voigt 1889; Seiler 1922). Önnur merkileg safnrit frá sama tíma er *Proverbia Wiponis* og *Otloths liber proverbiorum*. Frá byrjun 12. aldar er safnið *Scheftlarn* með um annað hundrað málshætti. Þá má nefna *Proverbia Heinrici* sem varðveist hefur í handritum frá 12. og 13. öld. Fjöldi málshátta er misjafn eftir handriti eða frá 16 og upp í 106 (Seiler 1922). *Florilegium Gottingense* er talið vera frá 14. öld en í handritinu stendur ártalið 1366. Þar koma fyrir um 350 málshættir og orðasambönd í texta í bundnu máli. Efnið hefur höfundur sótt í eldri safnrit, eins og t.d. Kató, en einnig koma málshættir fyrir sem virðast vera samtímaefni (Seiler 1922; Kock og Petersen 1889–1894). Á 15. öld verða nokkur safnrit til, m.a. *Münchener Sprüche*. Þar má finna tæplega 50 málshætti á þýsku með latneskri þýðingu í bundnu máli. Vafalaust hefur höfundur viðað að sér efni úr eldri safnritum. Seiler (1922) telur að hér sé um skólabók latínunema að ræða. Þýski húmanistinn Heinrich Bebel (1472–1518) tók saman málshátta- og orðasambandarit titlað *Proverbia Germanica* sem kom út í Strassborg árið 1508. Í safnritinu eru um 600 málshættir og orðasambönd ásamt skýringum og með latneskri þýðingu eins og undirtitill verksins vitnar um: *Collecta atque in latinum traducta per Henricum Bebelium*. Safnið var endurútgefið ári síðar og enn á ný árið 1512 og 1514 í Strassborg. Árin 1541 og 1554 kom það út á nýjan leik í París (Reuvekamp 2008; Seiler 1922). Fyrsta þýska málshátta-safnið titlað *Drey hundred Gemeyner Sprichwörter, der wir Deutschen vns gebrauchen, vnd doch nicht wissen woher sie kommen* kom út árið 1529 en saman tók Johann Agricola (1492–1566). Í safninu eru um 300 málshættir og orðasambönd. Annað bindið kom út 1530 með um 450 málsháttum. Fjórum árum síðar kom út bindi með málsháttum úr báðum verkum Agricola og urðu þeir samtals 750 eins og fram kemur í titli verksins: *Sybenhundert und fünfßzig teütscher Sprichwörter, verneüwert und gebessert* (Seiler 1922). Presturinn og predikarinn Sebastian Franck (1499–1542) sendi frá sér safnritið *Sprichwörter, Schöne, Weise Klugreden : Darinnen Teutscher unnd anderer Spraachenn Höflichkeit, Zier, Höhste Vernunft und Klugheit, Was auch zu Ewiger unnd zeitlicher Weißheit, Tugent, Kunst und Wesen dienet, gespürt und begriffen. Von Alten und Newen beschriben, In ettliche Tausennt zusammen bracht* árið

1541. Hann sækir málshætti og orðasambönd í verk Bebel's og Agricola, Erasmusar frá Rotterdam og Seneca svo helstu heimildir hans séu nefndar. Orðasamböndunum fylgir þýðing á latínu og síðan útskýring á þýsku (Seiler 1922).

Síður úr safnriti Sebastian's Franck, *Sprichwörter, Schöne, Weise Klugreden : Darinnen Teutscher unnd anderer Sprachenn Höflichkeit, Zier, Höbste Vernunft und Klugheit, Was auch zu Ewiger unnd zeitlicher Weißheit, Tugend, Kunst und Wesen dienet, gespürt und begriffen. Von Alten und Newen beschriben, In etliche Tausennt zusammen bracht* (1541).

Þess má geta að meðal elstu orðasambanda- og málsháttabóka á þýsku málsvæði eru tví- eða þrímálasöfn þar sem þýtt er úr latínu og grísku yfir á þýsku. Frá 1556 er verkið *Dictionarium Latino-germanicum* eftir Johannes Frisius (1520–1564) og *Lexicon trilingue* eftir David Schelling og Helfrich Emmel er frá 1586 (Müller 2001).

Á 17. öld verða ákveðin vatnaskil í gerð og útgáfu málshátta- og orðasambandasafna í þýskum málheimi. Safnritin verða stærri að umfangi og fleiri koma út. Hér má nefna fyrstan M. Friedrich Peters, eða Petri (1549–1617), sem sendi frá sér málsháttasafn, *Der Teutschen Weissheit*, í þremur hlutum á árunum 1604 og 1605 með tæplega 22.000 málsháttum og orðasamböndum. Flest lúta þau á einn eða annan hátt að kristinni trú og siðbætandi líferni (Seiler 1922). Þá má nefna verk Georgs Henisch (1549–1618), *Teutsche*

Sprach vnd Weisheit. Thesaurus Linguae et Sapientiae Germanicae, in quo vocabula omnia Germanica cum suis Synonymis, derivatis, proverbiiis continentur, sem kom út í Ágsborg árið 1616. Og annað merkilegt safnrit er eftir Christoph Lehmann (1568–1638) sem ber heitið *Florilegium Politicum oder politischer Blumengarten, darin auserlesene politische Sentenz, Lehren, Regula und Sprichwörter aus Jurisconsultis, Politicis, Historicis, Philosophis, Poeten und eigener Erfahrung unter 286 Titeln in locos communes zusammengetragen*. Það kom út í Frankfurt árið 1630 og var endurprentað og endurútgefið nokkrum sinnum á öldinni. Til að mynda var það endurútgefið í 4 bindum í Frankfurt árið 1662. Í safninu eru 22.922 málshættir, orðasambönd, spakmæli, orðatiltæki og útskýringar, m.m. (Seiler 1922). Á upplýsingaröldinni var lögð áhersla á að predika dygðugt líferni og ráðvendni og bera mörg málsháttasöfn þess merki að orðasambönd væru tilvalin til slíkrar útbreiðslu. Frá fyrri hluta 18. aldar er *Gemeyne Außlegung Teutscher Sprichwörter*. Þar fylgir hverjum málshætti stutt útskýring en málshættir eru í stafrófsröð. Efni í safnritið virðist að mestu leyti fengið úr verki Agricola (1529). Árið 1797 kom út í Nürnberg verk Andreasar Schellhorn (1761–1845) *Teutsche Sprichwörter, sprichwörtliche Redensarten und Denksprüche, gesammelt und mit den nötigsten Erklärungen begleitet* (Seiler 1922). Þegar litið er til 19. aldar standa upp úr verk Wilhelms Körte (1776–1846), *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Deutschen*, sem kom út í Leipzig árið 1837 og safnrit Karls Simrock (1802–1876), *Die deutschen Sprichwörter*, sem var gefið út í Frankfurt árið 1846. Í síðastnefnda ritinu eru rúmlega 12.000 málshættir og orðasambönd en engar skýringar fylgja (Seiler 1922). Árið 1836 kom út ritið *Das Sprichwort, betrachtet nach Form u. Wesen, für Schule* eftir Karl Friedhelm Wilhelm Wander, sem safnað hafði málsháttum um árabil. Fræðimaðurinn Klaus Dieter Pilz segir hann vera upphafsmann fræðilegrar málsháttafræði (þ. *Parömiologie*), en þann heiður hafði Samuel Singer áður eignað Friedrich Seiler. 1867–1880 kom út fimm binda verk eftir Wanderer, *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*, eitt hið umfangsmesta á þýsku, en þar koma fyrir 250.000 málshættir, nú talið ómissandi verk á sviði málsháttafræða. Rit þeirra Idu von Düringsfeld og Otto, Freiherrn von Reinsberg-Düringsfeld, *Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen* frá 1872 leggur síðan grunn að samanburðarrannsóknunum í

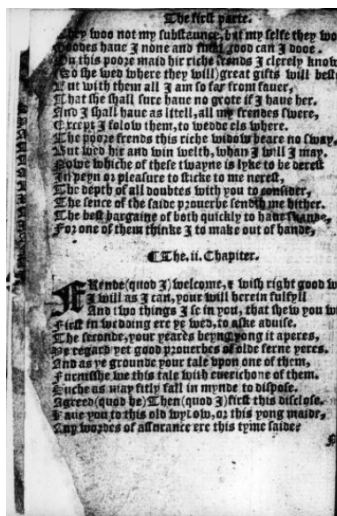
málsháttarfræðum. Á síðustu öld voru gefin út nokkur málsháttasöfn en flest þeirra byggjast á ritsöfnum frá fyrri tíð.

1.3 Bretlandseyjar

Eins og víðar í Evrópu hafa á Bretlandseyjum verið smíðuð máls- háttar- og orðasambandasöfn, eða erlend safnrit verið þýdd á ensku, allt frá miðöldum til dagsins í dag. Elstu söfnin eru í handritum frá 11., 12. og 13. öld. Hér má til að mynda nefna *Durham Proverbs*, handrit sem hefur að geyma 46 málshætti og orðasambönd á engil- saxnesku ásamt latneskri þýðingu þeirra (Arngart 1981). Annað þekkt safnrit er *The Proverbs of Alfred* frá miðri 12. öld (Penncock 1970; Deskis 2014, 2017). Þá má einnig geta *Proverbs of Hendyng*, málsháttakvæðis sem hefur varðveist í þremur handritum frá um 1250 og 1325 en brot af kvæðinu er að finna í öðrum sjö handritum (Caluwé-Dor 1984; Cameron 1998). Fræðimenn telja að kvæðið sé að hluta til þýðing á sambærilegu safni frá Frakklandi, það er *Proverbes au vilain*, og jafnvel að stuðst hafi verið við annað franskt safnrit: *Proverbes au conte de Bretagne* (Caluwé-Dor 1984). Hin svo- kölluðu *Lydgate Proverbs* voru tekin saman af munkinum og skáldinu John Lydgate (c1370–c1451) á 15. öld (Schieberle 2014). Árið 1477 gaf William Caxton (c1422–c1491) út þýðingu Anthonys Woodwill (1440–1483) á arabískum málsháttum og spakmælum, verk sem fékk enska titilinn *The Dictes and Sayings of the Philosophers*. Talið er að hann hafi stuðst við franska þýðingu sem aftur á móti hafði fylgt spænsku þýðingu textans *Los bocados de oro*, texti sem upphaflega var þýddur úr arabísku á tímum Alfonsos 10. hins fróða, eða um miðja 13. öld. Fyrsta málsháttasafn alfarið á enskri tungu er talið vera frá 1546 en þá kom út í Lundúnum safnrit Johns Heywood (1497?–1580) *A dialogue conteynyng the nomber in effect of all the prouerbes in the englishe tongue compacte in a matter concernyng two maner of mariages, made and set forth by Iohn Heywood*. Heywood var leikritahöfundur, skáld og málsháttasafnari.

Málsháttalisti Williams Camden (1551–1623) með um 335 máls- háttum og orðasamböndum birtist fyrst í orðabók Gruters árið 1611. Skömmu síðar, eða árið 1614, gaf Camden út verk sitt *Remains concerning Britain* og þar birtist sami listi. Í útgáfunni frá

1614 hafði hann bætt við 54 málsháttum og spakyrðum og í útgáfunni frá 1623 bættust 182 á listann. Aðalheimild Camdens var safnrit Heywoods frá 1546 (Dunn 1986). Þá má geta þess að árið 1622 kom út skoskt safnrit með titlinum *Adagia in Latine and English contayning five hundreth proverbes*. Hér er um þýðingu á málsháttasafni Erasmusar frá Rotterdam frá byrjun 16. aldar að ræða en ekki er vitað hver þýddi yfir á ensku. Önnur mikilvæg safnrit eru *Handbook of Proverbs* sem John Ray (1627–1705) gaf út árið 1670 og skömmu síðar, árið 1678, kom sama verkið út aukið og endurbætt með titlinum *A collection of English proverbs digested into a convenient method for the speedy finding any one upon occasion : with short annotations: whereunto are added local proverbs with their explications, old proverbial rhythmes, less known or exotick proverbial sentences, and Scottish proverbs* (Skeat 1919). Á 18. öld voru gefin út nokkur ensk málsháttasöfn en einnig var á ýmsum landsvæðum safnað saman málsháttum og spakmælum eins og til dæmis í verkinu *A complete Collection of Scottish Proverbs* eftir James Kelly sem kom út árið 1721. Þegar horft er til 19. aldar þá er helsta safnritið *A Handbook of Proverbs* eftir Henry Georg Bohn (1796–1884) frá árinu 1855. Árið 1870 gaf Ebenezer Cobham Brewer (1810–1897) út verk sitt sem hann titlaði *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*. Nokkrum áratugum síðar (1895) var það gefið úr á nýjan leik endurskoðað og aukið (Mieder 2004). Mörg af eldri málshátta- og orðasambandasöfnum hafa verið endurútgefin á 20. og 21. öld.

Síða úr *A dialogue conteinyng the number in effect of all the prouerbes in the englishe tongue compacte in a matter concerning two maner of mariages, made and set forth by Iohn Heywood* (1546).

1.4 Frakkland

Um 30 lengri eða styttri frönsk málsháttasöfn eru varðveitt í handritum frá 13., 14. og 15. öld (Morawski 1922). Í mörgum

tilvikum er um þýðingar úr fornfrönsku yfir á latínu að ræða og ósjaldan eru þetta glósur eða verkefnabækur skólapilta. Þá tengjast sum málsháttasöfn Biblíunni og öðrum trúartextum sem klerkar eða aðrir kirkjunnar menn tóku saman í ýmsum tilgangi. Málshættir í öðrum safnritum enduróma boðskap um siðferði og sómasamlega hegðun. Sem dæmi um þennan fjársjóð má nefna *Cabier d'un écolier d'Arbois*. Hér er á ferðinni glósubók skólapilts sem er talin vera frá byrjun 14. aldar. Í handritinu eru 65 málshættir ásamt latneskri þýðingu þeirra og skýringum (Robert 1873). Annað merkt safnrit frá þessum tíma er *Livret du maître Serlon de Wilton* með 62 málsháttum á engilnormönnsku og latneskri þýðingu þeirra. *Proverbia rusticorum mirabiliter versificata* hefur að geyma 269 málshætti sem eru margir franskir að uppruna og í safninu fylgir þeim latnesk þýðing. Þá skal geta einmála safnrita þar sem málshættir eru á fornfrönsku eða frönsku. Textinn í mörgum ritanna eru í bundnu máli, og segja má að hér séu á ferðinni einskonar málsháttakvæði. Eitt elsta safnrit þessarar tegundar er *Proverbes au vilain* sem er talið sett saman á árunum 1174 til 1181. Annað safnrit með svipuðu sniði er frá fyrri helmingi 13. aldar og ber heitið *Proverbes au comte de Bretagne*. Í nokkrum málsháttaritum frá 14. og 15. öld eru mislangir listar með málsháttum og orðasamböndum. Þar má nefna *Rawlinson* handritið sem inniheldur 248 málshætti. Í verkum þýðandans og skrifarans Jean Miélot (c1420–1472) er listi með um 351 málshátt, og í nafnlausu safni frá sama tíma eru þeir tæplega 500. Sumir málsháttanna í þessum ritum endurspeгла líf og störf fólks til sveita, aðrir snúast um aðalinn, yfirstéttina og hið daglega líf þeirra í þéttbýli (Morawski 1922; Robert 1873). Næstu aldir bættust allmörg málsháttasöfn við. Árið 1577 kom út í Lyon safnrit Gabriels Meurier, *Tresor de sentences dorees, dicts, Prouerbs & Dictions communs, réduit selon l'ordre alphabetic*. Árið 1582 var það endurútgefið í París sem bendir til mikils áhuga meðal menntamanna þessa tíma (Meurier 1577, 1582). Vert er að nefna að upp úr miðri 17. öld sendi Jacques Lagniet (1600–1675) frá sér myndskreytt málsháttasafn, *Les Plus Illustres Proverbes* (1657), í þremur hlutum. Fyrsti hluti inniheldur málshætti og orðasambönd sem lúta að siðavendni og góðu líferni. Annar hluti geymir málshætti sem lýsa ys og þys í lífsins glaumi, og þriðji og síðasti hlutinn eru málshættir

sem varða líf og tungutak utangarðsfólks (Villers 2011). Teikningar sem fylgja málsháttunum eru skoplegar og óhætt er að segja að þær séu einskonar háðsádeila.

Teikning úr *Les Plus Illustres Proverbes* (1657) eftir J. Lagniet.

Ef litið er til 18. aldar má nefna nokkur athyglisverð málsháttasöfn sem voru gefin út, eins og til að mynda *Dictionnaire comique satirique critique burlesque libre et proverbial* sem kom út í tveimur bindum árið 1718. Höfundur þess er Philibert Joseph Le Roux (1718–1786). Verkið skipar ákveðinn sess í orðabókaflóru landsins einkum vegna vals á orðaförða í verkið, hvort sem um orð eða orðasambönd var að ræða. Með efnisvali sínu leitaðist Le Roux við að endurspegla málsmáfélagið á sínum tíma og ber málsnið orðaförðans í bókinni því vitni. Þar er að finna blótsyrði, orðfæri alþýðunnar, óformlegt orðfæri utangarðsfólks, formælingar, bölv og ragn ásamt há-

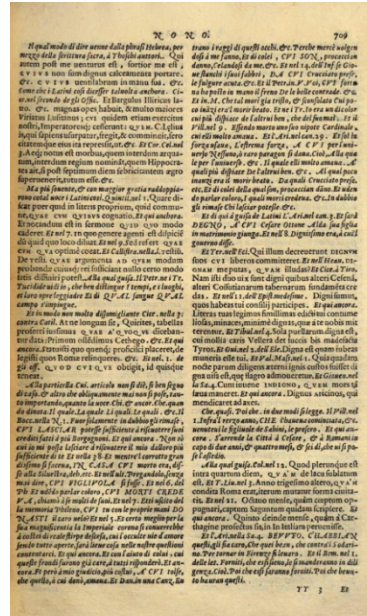
stemmdu orðafari hástéttarfólks, rithöfunda og skálda. Verkið var endurprentað nokkrum sinnum á öldinni, síðast árið 1787 þrátt fyrir ritskoðun yfirlvalda (Mésangère 1821). Árið 1748 gaf rithöfundurinn og bóksalinn André-Joseph Panckoucke (1703–1753) út málsháttasafnið *Dictionnaire des proverbes françois et des façons de parler comiques*, þar sem málshættir og orðasambönd eru útskýrð og gerð er grein fyrir tilurð þeirra og uppruna (Mésangère 1821). Á 19. öld voru allmörg málsháttasöfn gefin út. Meðal annarra má nefna málsháttasafn kennarans og útgefandans Pierre de La Mésangère (1761–1831), titlað *Dictionnaire des proverbes français*. Það kom fyrst út í París árið 1821 en var fljótlega endurútgefið og kom til dæmis út á ný 1823. Mésangère leitaði í fjölmörg eldri safnrit og málsháttabækur til að víða að sér efni í bók sína eins og málsháttafræðingar gerðu alla jafna fyrr og nú. Hann gerir grein fyrir helstu heimildum sínum í greinargóðum inngangi að verkinu. Í safnritinu, sem er yfir 700 blaðsíður, útskýrir hann merkingu málsháttanna og oft-sinnis nefnir hann uppruna þeirra (Mésangère 1821). Verk Antoine Le Roux de Lincy (1806–1869) bóksala og fræðimanns, *Le Livre des proverbes français*, kom út í París árið 1842. Önnur útgáfa fylgdi árið 1859 og var hún síðar endurútgefin í Genf árið 1968 (Mésangère 1821). 1886 birtist safnritið *Nos vieux proverbes* eftir franska orðabókarmanninn og bóksalann Lorédan Larchey (1831–1902). Hér er á ferðinni verk sem hefur verið margsinnis endurútgefið og allt fram á okkar daga.

1.5 Ítalskur málheimur

Á Ítalíu hefur verið finnst út fjöldi málshátta- og orðasambandasafna í tímans rás hvort sem er á latínu, alþýðulatinu eða á hinum mismunandi mállyskum landsins. Á miðöldum var *Disticha Catonis* ein af handbókum skólapilta ekki einungis á Ítalíu heldur víða um álfuna, eins og áður sagði. Kverið var á latínu og þýtt á alþýðulatinu, eða alþýðumál, og að efni til málshættir þar sem settur var fram margvíslegur siðaboðskapur. Meginhlutverk verksins var að styðja við latínulærdóm skólapilta í landinu (Roberto 2014). Annað verk frá þessum tíma er feneysk-þýsk orðabók eftir Georg von Nürnberg sem kom út árið 1423. Í henni er orðasambandasafn á milli mál-

afbrigðisins sem var talað í Feneyjum á öldinni og þýsku (Autelli 2022). Lengri eða styttri málsháttasöfn sáu dagsins ljós á 16. og 17. öld. Má sem dæmi nefna verk á hinum ýmsu mállyskum eins og *Delle phrasi toscane* frá 1566 eftir Giovanni S. Montemerlo (1515–1572) þar sem koma fyrir ýmsir málshættir á latínu og toskönsku, ásamt orðtökum, orðastæðum og samskiptaformúlum sem á einn eða annan hátt tengjast kristinni trú eða Biblíunni.

Frá 1555 er *Tutte le Orationi d'Isocrate orator Atheniense; tradotte in lingua italiana da M. Pietro Carrario dottor Padouano* eða ræður gríska mælskufræðingsins Ísókratesar (4. öld) í ítalskri þýðingu. Þar bregður fyrir málsháttum og orðasamböndum sem gott var að hafa tök á þegar reyndi á mælskulist málhafa. Frá 1604 er *Flos Italiae linguae* eftir klerkinn og fræðimanninn Angelo Monosini (1568–1626). Í verkinu er safn innlendra málshátta og orðasambanda og gerður er samanburður á þeim ítölsku annars vegar og grísku og latnesku hins vegar (Autelli 2022). Þegar kemur fram á 17. öld ber hæst á þessu sviði annars vegar ítölsk-þýsk og hins vegar þýsk-ítölsk orðabók kennarans Matthiasar Kramer, verk sem komu út á árunum 1676, 1678 og endurútgefin um aldamótin 1700 og á 18. öld. Í orðsgreinum orðabókanna koma fyrst fyrir jafngildi orðsins sem um ræðir og í framhaldinu koma orðasambönd ásamt merkingarskýringu. Þar má m.a. finna orðastæður og orðapör (Autelli 2021). Eins og víðar í Evrópu þá varð einskonar sprenging í útgáfu orðasambandabóka í landinu á 19. öld, einkum eftir sameiningu landsins. Þess má geta að flest málshátta- og orðasambandasöfn voru sett saman og gefin út til að nota í kennslu erlendra tungumála og

Síða úr *Delle phrasi toscane* frá 1566 eftir Giovanni S. Montemerlo.

einnig til að móðurmálshafar gætu stuðst við þau til að bæta málstíl sinn í ræðu og riti.

1.6 Spánn

Á Spáni hafa varðveist málshátta- og orðasambandasöfn allt frá miðöldum. Þar má fyrst nefna hið áður nefnda latneska kvæðasafn *Disticha Catonis* sem er til í spænskri þýðingu frá 14. öld, en samtals hafa varðveist fjórar þýðingar þess, annars vegar frá 16. öld og hins vegar frá 18. öld (Montoya Martínez 1993). Önnur merkileg söfn eru *Proverbios morales* eftir rabbínann Sem Tob de Carrión (1290–1369) frá fyrri hluta 14. aldar (Montoro del Arco, 2012). *Romancea proverbiorum*, sem telur um 150 málshætti, er frá miðri öldinni og öld síðar er *Seniloquium*, með tæplega 500 málsháttum, sett saman (O’Kane 1959; Sevilla Muñoz 1996; Cantera Ortiz de Urbina 2019). Fyrsta einmála málshátta- og orðasambandasafnið á Spáni er frá 15. öld. Það var Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana, (1398–1458) sem markvisst safnaði málsháttunum á bók um miðja öldina. Í verkinu eru tæplega 730 málshættir og orðasambönd. Titill verksins, sem kom út á prenti í byrjun 16. aldar, er *Refranes que dizen las viejas tras el fuego*. Þess má geta að hér er á ferðinni fyrsta prentaða málsháttasafn í landinu og var það endurprentað fimm sinnum þessa sömu öld sem er til marks um vaxandi áhuga á viðfangsefninu og útgáfum af þessu tagi (Cantera Ortiz de Urbina og Sevilla Muñoz 2018).

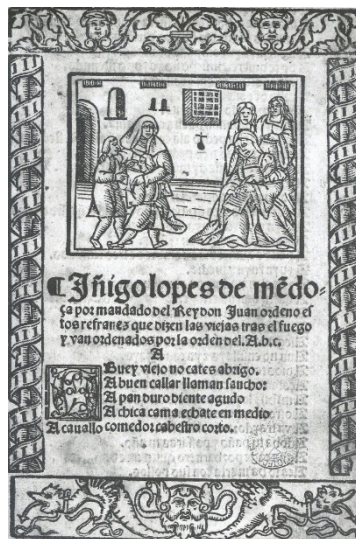
Þá má nefna *Refranes famosísimos y provechosos glosados* frá lokum 15. aldar sem kom fyrst út á prenti í Burgos árið 1509 en þar má finna 279 málshætti og orðasambönd (Cantera Ortiz de Urbina 2019). Á lærdómsöld sá fjöldi safna af þessu tagi dagsins ljós á Spáni. Það má meðal annars rekja til verka Erasmusar frá Rotterdam en hann hafði sent frá sér málsháttasafnið *Adagiorum Collectanea* í kringum 1500, safn með grísk-latneskum málsháttum og orðtökum ásamt skýringum sem var margendurútféð víða í Evrópu og þýtt á ýmis tungumál (Montoro del Arco 2012). Í byrjun 17. aldar koma málshættir og orðasambönd æ oftar fyrir í námsefni fyrir annarsmálsnema þess tíma. Hér má nefna ýmsar spænskar mál-

fræðibækur og orðabækur fyrir útlendinga, meðal annars eftir Frakkann César Oudin sem gaf út spænsk-franska málshátta- og orðasambandabók árið 1605, *Refranes o proverbios castellanos, traduzidos en lengua francesa*, og tvímálaorðabók á milli frönsku og spænsku árið 1607, *Tesoro de las dos lenguas francesa y española*. Orðasambönd af ýmsu tagi (orðtök, orðastæður, málshættir o.s.frv.) koma fyrir í orðabókum spænsku akademíunnar frá og með 18. öld og allt til dagsins í dag. Þá má segja að 19. öldin beri nafn með rentu sem safnaöldin mikla á þessu sviði en um tíu stór málshátta- og orðasambandasöfn sáu dagsins ljós á öldinni auk margra minni (Montoro del Arco 2012, Scandola 2003, Pablo Muñoz 2009; Lengert 1999).

Í málsháttasöfnum fyrri tíma hafa fræðimenn og höfundar reynt að flokka málshætti og spakmæli eftir merkingarsviðum og gerð. Má segja að það sé fyrsti vísir að því sem í dag kallast orðasambandafræði, eða fraseología (e. *phraseology*, sp. *fraseología*, þ. *Phraseologie*).

2. Orðasambandafræði nú á dögum

Ef sjónum er beint að 20. öld og litið á tilurð fræðasviðsins sem slíks þá ber að nefna forgöngumenn eins og Charles Bally, rússneska fræðimanninn Viktor Vladimirovich Vinogradov (1895–1969) og síðan þýskumælandi sérfræðinga eins og Harald Burger (1940), Peter Kühn, Annely Rothkegel (1942), Jürg Häusermann (1951) og Wolfgang Fleischer (1922–1999) svo þeir helstu séu nefndir (Burger 2005). Alla jafna er litið svo á að orðasambandafræði spretti upp sem svið innan stílfræði, orðfræði (þ. *Lexikologie*) og í tengslum við orðabókarfræði (þ. *Lexikographie*).

Síða úr *Refranes que dicen las viejas tras el fuego* (16. öld) eftir Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana.

Árið 1909 gaf svissneski málvísindamaðurinn Charles Bally (1865–1947) út ritið *Traité de stylistique française* þar sem hann bendir m.a. á orðasambönd sem hann telur að flokka megi eftir ákveðnum einkennum eins og t.d. orðtakseðli og festu. Sovéski fræðimaðurinn Vinogradov varð á námsárum sínum fyrir áhrifum af hugmyndum Ballys og átti síðar á ferli sínum sem orðafræðingur og orðabókarfræðingur eftir að beina athyglinni að orðasamböndum og flokkun þeirra. Vinogradov var um árabíl forstöðumaður rússnesku málvísindastofnunarinnar í Moskvu og stýrði fjölda rannsóknna og verkefna á ýmsum sviðum málvísinda, auk þess að koma að gerð rússnesku orðabókarinnar *The Explanatory Dictionary of the Russian Language* (Толкóвый словáрь живóго великорýсского языка). Eftir hann liggja fjölmargar greinar og bækur og mörg verka hans voru á sínum tíma þýdd á önnur tungumál og þar með barst hróður hans út fyrir landsteina Sovétríkjanna. Vinogradov, ásamt Evgenij D. Polivanov, Boris A. Larin, Valeriy M. Mokienko og fleiri fræðimönnum sem byggðu hugmyndir sínar á skrifum Ballys, lagði hornsteininn að hinum nýju fræðum: orðasambandafræðum (Burger 2005). Fræðimennirnir Dobrovol'skij og Filipenko tala um þrjú tímabil í sögu rússneskrar orðasambandafræði (Burger 2005). Fyrsta tímabilið telja þeir að megi tímasetja á árunum frá 1940 til 1980, tímabil sem kallast þar alla jafna „klassíska tímabilið“ innan fræðanna. Á þessum tíma voru hugmyndir og skrif Vinogradovs leiðandi en hann fékkst einkum við það að skilgreina fyrirbærið og að flokka orðasambönd eftir einkennum þeirra. Á öðru tímabilinu, frá fimmta áratug tuttugustu aldar og fram til dagsins í dag, eru kenningar Igors Mel'čuk ríkjandi en þær lúta einkum að merkingarlegri flokkun orðasambanda. Þriðja tímabilið álíta þeir vera árin frá áttunda áratug og fram á 21. öld. Á þessum tíma ríkja kenningar hugrænna fræða og þjóðmenningarfræði.

Þau lönd sem voru í menningartengslum við fyrrum Sovétríkin og fræðimenn þar í landi voru fyrri til að taka upp hin nýju fræði en almennt gerðist meðal fræðimanna í Vestur Evrópu. Ignatowicz-Skowronska og Sulikowska benda til dæmis á að orðasambandafræði eigi sér lengri sögu í Póllandi en í Þýskalandi þar sem pólskir fræðimenn birtu fyrstu ritgerðir sínar og verk á fræðasviðinu um miðja

20. öld, til að mynda Stanislaw Scorupka (Ignatowicz-Skowrońska og Sulikowska 2015).

Fræðimenn í Sovétríkjunum á sviði orðasambandafræði voru í fararbroddi á sjöunda áratug síðustu aldar. Samstarf og tengsl við slavneska fræðimenn og fræðimenn í fyrrum Sovétríkjunum gerðu það að verkum að upplýsingar um fræðin bárust um Austur-Þýskaland til Vestur-Þýskalands og málvísindamenn á þýska málsvæðinu tóku forystu á þessu sviði á áttunda áratugnum. Rannsókn Annely Rothkegel, *Feste Syntagmen*, sem út kom 1973, markar þar visst upphaf. Þetta sama ár gáfu fræðimennirnir Harald Jaksche og Harald Burger út verkið *Idiomatik des Deutschen*. Hér er á ferðinni inngangsrit um orðasambandafræði þar sem fjallað var ítarlega um rannsóknir á slavneskum tungumálum, sem hafði áhrif á þýskumælandi fræðimenn á sviðinu. Árið 1977 gaf Jürg Häusermann út ritið *Phraseologie*. Sama ár kom út verkið *Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sonjetischer Forschungsergebnisse* og *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalyse, Sprachspiel* eftir Werner Koller en þar fjallar hann um mögulega flokkun fastra orðasambanda. Ári síðar birti Klaus Dieter Pilz rannsókn sína *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache* þar sem hann kynnti beyginga- og setningarlega flokkun sína. Í þessu samhengi má nefna *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* eftir Lutz Röhrich sem kom út árið 1982. Ritið hefur reynst ómissandi fyrir rannsóknir á föstum orðasamböndum þegar litið er til uppruna þeirra og sögu. Með útgáfu bókarinnar *Handbuch der Phraseologie* eftir Harald Burger, Annelies Buhofer og Ambros Sialm eru mörkuð tímamót í rannsóknum á orðasamböndum í þýsku máli. Ritið var afrakstur áralangs rannsóknasamstarfs undir stjórn fræðimanna við háskólann í Zürich. Sama ár birti austurþýski málvísindamaðurinn Wolfgang Fleischer verk sitt *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Verkin, sem unnin voru óháð hvort öðru, grundvallast á kenningum og rannsóknaraðferðum frá Sovétríkjunum. Nálgun þeirra á viðfangsefnið er ólík: Fleischer beinir sjónum sínum að kerfisfræðilegum og orðfræðilegum spurningum en Burger, Buhofer og Sialm fjalla einkum um tileinkun og notkun fastra orðasambanda.

Óhætt er að fullyrða að þessi verk hafi haft mikil áhrif á rannsóknir á fræðasviðinu. Áhugi fræðimanna jókst til muna og fjöldi rita um orðasambandafræði voru gefin út í kjölfarið. Þá hafa fjölmargar alþjóðlegar ráðstefnur verið haldnar og útgáfa á nýjum ritum sem fjalla um ýmis undirsvið fræðanna fór vaxandi. Eins og áður sagði, þá einkenndi mikil gróska sviðið. Inngangsrit voru gefin út, má þar nefna að árið 1995 kom út rit Christinu Palm *Phraseologie. Eine Einführung* og Harald Burger sendi frá sér *Phraseologie – Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* þetta sama ár. Það rit Burgers hefur verið endurbætt og endurútgefið margsinis og telst til grundvallarrita á fræðasviðinu. Harald Burger hefur með rannsóknum sínum á föstum orðasamböndum sett mikinn svip á umræðuna á síðustu árum og lagt grunninn að þeirri hugtakanothkun sem náð hefur hvað mestri útbreiðslu innan fræðigreinarinnar. Fullyrða má að Burger og rannsóknateymi hans við háskólann í Zürich hafi tekið forystuna á þessu rannsóknasviði og fengið fjölmarga fræðimenn frá ýmsum löndum til liðs við sig. Að öðrum ólöstuðum má segja að á þessum upphafsárum orðasambandafræðinnar hafi hann borið höfuð og herðar yfir aðra fræðimenn á sviðinu.

Margar ráðstefnur um orðasambandafræði voru haldnar á átunda áratugnum og var mikið rætt um hvernig ætti að nálgast viðfangsefnið og hvernig bæri að skilgreina og flokka föst orðasambönd. Nú er almenn samstaða um það að flestar gerðir fastra orðasambanda séu hluti af fræðigreininni. Þá var einnig rætt hvort málshættir ættu að teljast til rannsóknasviðsins en á því leikur nú enginn vafi. Þessar ráðstefnur voru haldnar í Mannheim (Þýskalandi) 1981, Zürich (Sviss) 1984, Oulu (Finnlandi) 1986, Straßburg (Frakklandi) 1988, Uppsölum (Svíþjóð) 1990, Saarbrücken (Þýskalandi) 1992 og í Graz (Austurríki) 1995. Eftir ráðstefnuna í Graz voru þýskufræðingar ekki reiðubúnir til að hafa forystu um áframhaldandi skref. Slóvenski málvísindamaðurinn Peter Ćurčo átti þá frumkvæðið að því að bjóða einnig enskum, frönskum og spænskum orðasambandafræðingum að taka þátt í ráðstefnu í Slóvakíu árið 1997. Þar kom upp sú hugmynd að stofna samtök um evrópsk orðasambandafræði og var undirbúningsfundur haldinn í Mannheim í Þýskalandi árið 1998. Þann 29. janúar árið 1999 voru síðan sam-

tökin Europäische Gesellschaft für Phraseologie (EUROPHRAS) stofnuð í Bielefeld í Þýskalandi. Fyrsti formaður samtakanna var Harald Burger frá Háskólanum í Zürich, síðan tók Kathrin Steyer frá IDS Mannheim við formennskunni og núverandi formaður er Natalia Filatkina frá Háskólanum í Hamborg. Frá stofnun samtakanna hafa EUROPHRAS-ráðstefnur verið haldnar annað hvert ár. Sú fyrsta var haldin árið 2000 í Aske/Uppsölum (Svíþjóð) og var þar fyrsti fundur EUROPHRAS- samtakanna. Síðan hafa verið haldnar ráðstefnur á eftirfarandi stöðum: 2002: Loccum (Þýskalandi), 2004: Basel (Sviss), 2006: Veszprém (Ungverjalandi), 2008: Helsinki (Finnlandi), 2010: Granada (Spáni), 2012: Maribor (Slóveníu), 2014: París (Frakklandi), 2016: Trier (Þýskalandi), 2018: Białystok (Póllandi), 2021: Louvain (Belgíu) (netráðstefna), 2023: Mílanó (Ítalíu), 2025: Árósum (Danmörku). Árið 2027 er fyrirhuguð EUROPHRAS-ráðstefna í Innsbruck (Austurríki). Árbók, *Yearbook of Phraseology* (þ. *Jahrbuch der Phraseologie*), er gefin út árlega. Þá styrkja samtökin minni ráðstefnur á milli EUROPHRAS-ráðstefnanna¹.

Það fer ekki á milli mála að orðasambandafræðin hefur haslað sér völl innan málvísindanna. Árið 2002 var einn kafli í HSK-handbókinni (*Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*) um *Lexikologie* helgaður orðasambandafræði. HSK-handbækurnar eru grundvallarrit fyrir umfjöllun um málvísindi. Fimm árum síðar kom út viðamikil HSK-handbók í tveimur bindum um orðasambandafræði. Ritstjórar verksins eru auk Haralds Burger, rússneski orðasambandafræðingurinn Dmitrij Dobrovolskij og þýsku málvísindamennirnir Peter Kühn og Neal Norrick. 96 höfundar komu að samningu verksins sem er á þýsku og ensku. HSK-bindin tvö eru að sönnu stórvirki þar sem orðasambandafræðin er skýrð út frá hinum ýmsu sjónarhornum málvísindanna, fjallað er um hugtök og heiti, flokkun fastra orðasambanda, þýðingar þeirra og notkun svo nokkur dæmi séu nefnd. Í verkunum er einnig yfirlit yfir stöðu fræðanna í hinum ýmsu löndum. Einn kafli bókarinnar er helgaður málsháttum. Eins og fram kom hér að ofan eru málshættir og rannsóknir innan málsháttafræðinnar hluti af uppruna og tilurð rannsókna á orðasambandsfræðinni. Wolfgang Mieder háskólaprófessor (Bandaríkjum Norður-Ameríku) hefur verið leiðandi innan málsháttafræð-

1 Við þökkum Peter Durčo fyrir upplýsingar um stofnun og fyrstu ár EUROPHRAS.

anna og er meðal fremstu og virtustu sérfræðinga á því sviði. Á upphafsárum orðasambandafræðinnar voru málshættir litnir ákveðnu hornauga og vildu sumir flokka þá sem þjóðfræði. Á því hefur orðið mikil breyting og er núna litið á þá sem mikilvægan hluta af orðasambandafræðinni. Með yfirgripsmiklum rannsóknum sínum hefur Dmitrij Dobrovol'skij auðgað orðasambandafræðin á undanföllum áratugum og haft gífurleg áhrif á rannsóknasviðið. Hann heldur á lofti starfi sovésku fræðimannanna sem á sínum tíma lögðu grunn að fræðigreininni í Evrópu.

Ekki hafa birst mörg verk um rannsóknir á föstum orðasamböndum í mállyskum þýska málsvæðisins. Rannsóknir Elisabethar Piirainen eru þar undantekning en hún rannsakaði föst orðasambönd í vesturmünsterlensku, og vann þar mikið brautryðjendastarf. Þá ber að nefna tveggja binda verk hennar *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units* þar sem föst orðasambönd sem koma fyrir í evrópskum tungumálum voru kortlögð. Þar er íslenskunni einnig gerð skil en heimildarmaður um íslenskuna var orðasambandafræðingurinn Erla Hallsteinsdóttir (Árósum).

Frá germönskum heimi bárust kenningar og rannsóknaraðferðir á sviði orðasambandafræði yfir í rómanskan málheim. Kenningar og flokkanir Burgers urðu smám saman þekktar og fetuðu fræðimenn á Spáni, Frakklandi og Ítalíu í fótspor hans og annarra þýskumælandi fræðimanna.

Orðasambandafræðin hefur verið í brennidepli meðal fræðimanna á Norðurlöndunum og má hér nefna Jarmo Korhonen (Helsinki), Irmu Hyvärinen (Helsinki), Hartmut E.H. Lenk (Helsinki), Mariann Skog-Södersved (Vasa), Christine Palm (Uppsölum), Dessislava Stoeva-Holm (Uppsölum), Önnu Helgu Hannesdóttur (Gautaborg), Ken Farø (Kaupmannahöfn), Erlu Hallsteinsdóttur (Árósum), Guðrúnu Kvaran, Jón G. Friðjónsson og Jón Hilmar Jónsson (Reykjavík).²

Á íslensku hafa komið út uppflettirit um málshætti og föst orðasambönd. Benda má á rit Halldórs Halldórssonar *Íslensket orðtakasafn* og Sölva Sveinssonar *Íslensk orðtök. Með skýringum og dæmum*, að ógleymdum þrekvirkjum þeirra Jóns Hilmars Jónssonar *Orða-*

2 Hér er ekki um tæmandi upptalningu að ræða.

staður. Orðabók um íslenska málnotkun og Íslenskt orðanet og Jóns G. Friðjónssonar *Mergur málsins. Íslensk orðatiltæki. Uppruni, saga og notkun* og *Rætur málsins*. Þá er tvímála orðasambandabók Auðar Hauksdóttur (o.fl.) frasar.net afar góð heimild um orðtök í dönsku og íslensku. Einnig hafa íslenskir fræðimenn skrifað doktorsritgerðir á sviðinu, auk þess sem birst hafa greinar á sviði orðasambandafræði í tímaritunum *Milli mála* og *Orð og tunga*. Að lokum má geta þess að innan Stofnunar Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum er starfandi rannsóknastofan *RÍÓ*, Rannsóknastofa í orðasambandafræðum.

HEIMILDIR

- Arngart, Olof. 1981. „The Durham Proverbs.“ *Speculum* 52/2, 288–300.
- Autelli, Erica. 2022. „Ein Modell zur systematischen Erfassung genuenischer Phraseme in Wörterbüchern, illustriert am Beispiel der Forschungsprojekte GEPHRAS und GEPHRAS2.“ *Linguistik online* 115, 3/22, 3–28. DOI: <https://doi.org/10.13092/lo.118.9046>
- Autelli, Erica. 2022. „Les débuts de la phraséologie et les premières « phraséologie historique » italo-françaises.“ *Linguistik online*, 113/1, 16–47. <https://www.redalyc.org/journal/6645/664572589004/664572589004.pdf>
- Autelli, Erica. 2021. „The origins of the term “phraseology.”“ *De Gruyter Brill*, 7–38. <https://doi.org/10.1515/phras-2021-0003>
- Burger, Harald, Dmitrij Dobrovol'skij, Peter Kuhn og Neal Norrick (ritstj.). 2007. *Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research*. Bd. 1–2. Berlín: de Gruyter.
- Burger, Harald. 2005. „30 Jahre germanistische Phraseologieforschung.“ *HERMES Journal of Language and Communication in Business* 18/35, 17–43. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjlc.v18i35.25815>
- Burger, Harald. 2015. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlín: Erich Schmidt Verlag, 5. útg.
- Caluwé-Dor, Juliette De. 1984. „Les Proverbes de Hendyng.“ *Í Richesse du proverbe* 1. *Le proverbe au Moyen Âge*. Lille: Université de Lille, 55–73.
- Cameron, Louis. 1998. „Authority in Middle English Proverb Literature.“ *Florilegium* 15, 85–123.
- Cantera Ortiz de Urbina, Jesús. 2019. „Proverbs and sentences in medieval Spanish literature.“ *Paremia* 29, 25–42.
- Cantera Ortiz de Urbina, Jesús og Julia Sevilla Muñoz (ritstj.). 2018. *Refranes que dicen las viejas tras el fuego. Los refranes recopilados por el Marqués de Santillana*. Madrid: Centro Virtual Cervantes/Instituto Cervantes. https://cvc.cervantes.es/lengua/biblioteca_fraseologica/r3_cantera/refranes_recopilados_marques_santillana.pdf
- Deskis, Susan E. 2016. *Alliterative Proverbs in Medieval England Language Choice and Literary Meaning*. Columbus: The Ohio State University.
- Deskis, Susan E. 2017. „Proverbs of Alfred.“ *Wiley Online Library*. <https://doi.org/10.1002/9781118396957.wbemlb026>
- Dunn, R. D. 1986. „English Proverbs from William Camden’s “Remains concerning Britain”.“ *Huntington Library Quarterly* 19/3, 271–275.
- Erla Erlendsdóttir og Oddný G. Sverrisdóttir. 2023. „Menning, staðhættir og saga sem endurspeglar í föstum orðasamböndum í íslensku, spænsku og þýsku.“ *Milli mála* 15, 11–47.
- Guðrún Brjánsdóttir. 2024. „,Ráð hef ég kennd í kvæði.“ Málsháttakvæði Jóns Bjarnasonar í AM 427 12mo.“ *Gripla XXXV*, 309–334.
- Gunnar Skarphéðinsson. (2004). „Málsháttakvæði.“ *Són. Tímarit um óðfræði* 2, 31–72.

- Ignatowicz-Skowrońska, Jolanta og Anna Sulikowska. 2015. „Zur Entwicklung und zum Gegenstandsbereich der deutschen und der polnischen Phraseologie.“ *Linguistik Online* 74/5. <http://dx.doi.org/10.13092/lo.74.2224>
- Institutet för språk och folkeminnen. „Ordspråk, ordstäv och talesätt från Göteborgsområdet.“ <https://www.isof.se/utforska/webbutställningar/goteborgsroster-i-arkivet/fran-mun-till-mun/ordsprak-ordstav-och-talesatt-fran-goteborgsomradet>
- Jón G. Friðjónsson. 1993. *Mergur málsins. Íslensk orðatiltæki. Uppruni, saga og notkun*. Reykjavík: Mál og menning.
- Jón G. Friðjónsson. 2014. *Orð að sönnu. Íslenskir málshættir og orðskviðir*. Reykjavík: Forlagið.
- Karker, Allan. 1982–1983. „Danmarks gamle Ordsprog. Udgivet af Iver Kjær og John Kousgård Sørensen for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. I, 11, V og VI. Kbh., C. A. Reitzels Boghandel 1977-81.“ *Historisk Tidsskrift* 14/3.
- Kjær, Iver og Bengt Holbek. 1972. *Ordsprog I Danmark. 4000 ordsprog og tale gennem 600 år*. Viborg: Jørgen Paludans Forlag.
- Kock, Axel og Carl Petersen. 1889–1894. *Östnordiska och latinska medeltidsorspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svenske samling*. Utgivna för „samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur i texter“ med inledning utgivna av Axel Kock och Carl af Petersens. Lund: Berglingska Boktrykkeri- och Stiljuteri-aktiebolaget.
- Korvenius Jørgensen, Merete. 2020. „Kortfattet gennemgang af Danmarks gamle Ordsprog.“ *Danmarks sproghistorie*, 4. bindi. <https://www.dansksprog-historie.dk/132>
- Lengert, Joachim. 1999. *Romanische Phraseologie und Parömiologie. Eine teilkommentierte Bibliographie (Von den Anfängen bis 1997)*. 1: Romanisch – Französisch – Italienisch. 2: Portugiesisch – Provençalisch – Rumänisch – Sardisch – Spanisch. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Mésangère, Pierre de La. 1821. *Dictionnaire des proverbes français*. Paris: Chez Treuttel et Würtz libraires Rue de Bourbon n 17 a Strasbourg et à Londres même maison de commerce et chez Rey et Gravier libraires Quai des Augustins n 55.
- Meurier, Gabriel. 1577. *Thrésor de sentences dorées, proverbes et dicts communs, réduits selon l'ordre alphabétique, avec le Bouquet de philosophie morale, réduit par demandes et responses, par Gabriel Meurier*. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k316222j> og <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k87044495>
- Mieder, Wolfgang. 2004. *Proverbs. A Handbook*. Connecticut/London: Greenwood Press.
- Montoro del Arco, Esteban T. 2012. „Fraseología y paremiología.“ Í: Alfonso Zamorano Aguilar (samr. og ritstj.), *Reflexión lingüística y lengua en la España del XIX: marcos, panoramas y nuevas aportaciones*. München: Lincom (Lincom Studies in Romance Linguistics, 70), 173–196.
- Montoya Martínez, Jesús. 1993. „La Partida II (Tít. V, ley 20, Tít. VI ley 2) como Transmisora de las Sentencias de Catón.“ Í: Aires A. Nascimento og Cristina

- Almeida Ribeiro (ritstj.), *Literatura medieval. Actas do IV congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval 1991*. Bindi III. Lissabon: Edições Cosmos, 109–116.
- Morawski, Joseph. 1922. „Les recueils d’anciens proverbes française analysés et classés.“ *Romania* 48/192, 481–558.
- Müller, Peter O. 2001. *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeption und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*. Berlin: De Gruyter.
- O’Kane, Eleanor S. 1959. *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*. Madrid: Anejos del boletín de la Real Academia Española.
- Pablo Muñoz, Luis. 2009. „Colecciones de refranes españoles y su uso lexicográfico en autores extranjeros de los siglos XVII y XVIII.“ *DIGITAL.CSIC* <https://digital.csic.es/handle/10261/18473>
- Pedersen, Vibeke A. 2020. „Ordsprog - Syv som indsamler i Dansk litteraturshistorie.“ *Danmarks nasjonalleksikon*. https://danskilitteraturshistorie.lex.dk/Ordsprog_-_Syv_som_indsamler
- Penncock Sourth, Helen. 1970. *The Proverbs of Alfred 1-2*. New York: Haskell House Publishers.
- Ravn, Kim Steen. 2017. „Inngangur“ í *Danske Ordsprog og Mundheld, samlede og ordnede af Nik. Fred. Sen. Grundtvig*. https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/pdf/1845_808A_intro.pdf
- Reuvekamp, Silvia. 2008. „Heinrich Bebel’s Proverbia Germanica (1508). Zum Verhältnis von Latinität und nationalem Selbstbewußtsein im deutschen Humanismus.“ Í McLelland Nicola, Schiewer Hans-Jochen, Schmitt Stefanie (ritstj.). *Humanismus in der deutschen Literatur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. XVIII. Tübingen: Max Niemayer Verlag, 333–345 DOI:10.1515/9783484-970724.333
- Robert, Ulysse. 1873. „Un vocabulaire latin-français du XIVe siècle, suivi d’un recueil d’anciens proverbes.“ Í *Bibliothèque de l’école des chartes* 34, 33–46. DOI: <https://doi.org/10.3406/bec.1873.446495>
- Roberto, Elisa De. 2014. „Glossari, versioni e proverbi. A proposito di una miscellanea scolastica tardoquattrocentesca.“ *Cahiers de recherches médiévales et humanistes. Journal of medieval and humanistic studies* 28, 33–88. DOI: 10.4000/crm.13730
- Scandola, Viviana. 2003. „Hacia una “Historia de la fraseología española.“ *Res Diachronicae* 2 359–370.
- Schieberle, Misty. 2014. „Proverbial Fools and Rival Wisdom: Lydgate’s *Order of Fools* and Marcolf.“ *The Chaucer Review* 49/2, 204–227. <https://doi.org/10.5325/chaucerrev.49.2.0204>
- Sevilla Muñoz, Julia. 1996. „Sobre la paremiología española.“ *Euskeru* XLI, 641–671.
- Sköldberg, Emma. 2010. „Ordning och reda i ordspråksförrådet? Om struktur och innehåll i Grubbs Penu proverbiale (1665).“ *Nordiska Studier i Lexikografi* 10, 470–483.
- Ström, Fredrik og Ossian Elgström. 1926. *Svenskarna i sina ordspråk jämte sju tusen svenska ordspråk om Gud och djävulen, mannen, kvinnan och kärleken, livet och döden*,

glädjen och sorgen, ämbeten och yrken etc. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Fredrik Ström & Ossian Elgströmill. – Svenskarna i sina ordspråk jämte sju tusen svenska ordspråk om Gud och djävulen, mannen, kvinnan och kärleken, livet och döden, glädjen och sorgen, ämbeten och yrken etc.. Om boken | Litteraturbanken

Villers, Damien. 2011. „Le proverbe aux XVIe siècles : arts de la diversité.“ Í *Les proverbes : réalités, et représentations. Europe XVI-XVII* 18, 357–373.

Voigt, Ernst. 1889. *Egberts von Lüttich Fecunda Ratis*. Halle: Verlag von Max Niemayer.

Orðasambandafræði fyrr og nú

Í þessari grein er fjallað um uppruna orðasambandafræði og helstu frumkvöðla fræðanna. Fræðigreinin á rætur sínar í gerð málshátta-, orðskviða- og spakmælasafna á miðöldum og allt til dagsins í dag. Söfn af þessu tagi voru sett saman víða í Evrópu, einkum í þeim tilgangi að styðja við latínulærdóm skólapilta fyrr á tímum. Í greininni er stiklað á stóru og helstu málsháttasafna, jafnt í lausu sem bundnu máli, frá völdum málsvæðum í Evrópu gerð skil. Það er ekki fyrr en um miðja 20. öld sem til verður vísir að því sem í dag kallast orðasambandafræði: fræðileg umfjöllun um orðasambönd af öllum gerðum (orðtök, orðastæður, orðapör, málshættir o.s.frv.). Svissneski fræðimaðurinn Charles Bally og síðar rússneski málvísindamaðurinn Viktor Vinogradov voru brautryðjendur á þessu fræðasviði sem sprettur upp sem svið innan stílfræði, orðfræði og orðabókarfræði. Á síðari hluta 20. aldar tóku sérfræðingar í þýska málheiminum forystu á fræðasviðinu og ekki leið á löngu uns fræðimenn á Spáni, Frakklandi, Ítalíu, Bretlandi og á Norðurlöndunum fylgdu í fótspor þeirra. Þá er einnig gerð grein fyrir stofnun og hlutverki EUROPHRAS, evrópskum samtökum um orðasambandafræði.

Lykilorð: málsháttarsöfn, uppruni orðasambandafræði, EUROPHRAS

ABSTRACT

Phraseology in earlier times and nowadays

This article discusses the origins of phraseology and the main pioneers of the discipline. The discipline has origin in the creation of collections of proverbs and sayings from the Middle Ages to the present day. In earlier times collections of this kind were made throughout Europe primarily to help schoolboys with their Latin lessons. The article outlines some important collections of proverbs, both in prose and verse, from selected areas in Europe. In the middle of the 20th century, phraseology emerges as a field of study, where all types of phrases are investigated (idioms, proverbs, collocations, linguistic binomials etc.). Swiss scholar Charles Bally and later Russian linguist Viktor Vinogradov were pioneers in this field of study, which emerged as a field within Stylistics, Lexicology and Lexicography. In the latter half of the 20th century, experts in the German-speaking world took the lead in the field, and later scholars in Spain, France, Italy, Britain and the Nordic countries followed in the footsteps. The establishment and role of EUROPHRAS, the European Association for Phraseology, is also mentioned.

Keywords: collections of proverbs, origin of phraseology, EUROPHRAS